BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA NUTQ RIVOJLANISHINING UMUMIY XUSUSIYATLARI

Djakbarova Mahliyo Ibraximjonovna
NamDPI Boshlang‘ich ta’lim innovatsiyalari kafedrasi katta o‘qituvchisi,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
mahliyodjakbarova1@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutq rivojlanishining umumiy xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda nutq rivojining fonetik, leksik, grammatik va kommunikativ komponentlari yoritilib, ularning shakllanish bosqichlari izohlanadi. Shuningdek, fonematik ongni rivojlantirish, to‘g‘ri talaffuz ko‘nikmalarini shakllantirish hamda lug‘at boyligini kengaytirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida nutq rivojlantirish jarayonini samarali tashkil etishning metodik jihatlari tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, nutq rivoji, nutqiy kompetensiya, fonetik ko‘nikmalar, fonematik ong, talaffuz, lug‘at boyligi, grammatik tuzilma, kommunikativ faoliyat.*

Аннотация. В статье представлен научно-теоретический анализ особенностей речевого развития учащихся начальных классов. Рассмотрены фонетический, лексический, грамматический и коммуникативный компоненты речи, этапы их формирования, а также вопросы развития фонематического восприятия и расширения словарного запаса.

Ключевые слова: *начальное образование, развитие речи, речевая компетенция, фонетические навыки, словарный запас.*

Abstract. This article presents a scientific and theoretical analysis of speech development in primary school students. The study examines phonetic, lexical, grammatical, and communicative components and their stages of formation. It also discusses phonemic awareness and vocabulary development.

Keywords: *primary education, speech development, phonetic skills, vocabulary, communicative competence.*

Bugungi kunda O‘zbekiston ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, yosh avlodni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan “Yangi O‘zbekiston strategiyasi”da mamlakatni rivojlangan davlatlar qatoriga olib chiqish vazifasi ta’lim sifatini oshirish bilan chambarchas bog‘liq ekani ta’kidlanadi [1; 14]. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda boshlang‘ich ta’lim muhim o‘rin egallaydi. Aynan ushbu bosqichda o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasi, fikrlash qobiliyati va kommunikativ madaniyati shakllanadi. Nutq rivoji esa nafaqat til o‘rganish jarayonining, balki o‘quvchilarning intellektual va ijtimoiy rivojlanishining asosiy omillaridan biridir. Shu bois mazkur tadqiqotning maqsadi – boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutq rivojlanishining umumiy xususiyatlarini, uning tarkibiy komponentlarini hamda pedagogik jarayonda shakllanish mexanizmlarini tahlil qilishdan iborat.

Boshlang‘ich ta’lim tizimida nutq rivojlanishini o‘rganish dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ta’lim sifatini oshirish masalasi davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan bo‘lib, bu borada ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, yosh avlodni har tomonlama rivojlantirish ta’lim jarayonining ustuvor vazifasi sifatida qaraladi [2].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutq rivoji fonetik, leksik, grammatik va kommunikativ komponentlarning uzviy birligida shakllanadi. Xususan, “nutq madaniyati shaxsning o‘z fikrini adabiy til me’yorlariga mos, aniq va mantiqan izchil ifodalash qobiliyati” sifatida talqin etiladi [3; 91-98-bet].

Boshlang‘ich ta’lim jarayonida fonetik-grafik ko‘nikmalarni shakllantirish alohida o‘rin tutadi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, o‘quvchilar tovush va harf, unli va undoshlar, shuningdek, bo‘g‘in va urg‘u bilan bog‘liq bilimlarni egallaydilar [4; 118]. Shu jarayonda so‘zni tovush tomondan tahlil qilish metodidan keng foydalaniladi. Bu esa o‘quvchilarda tovushlarni farqlash, ularni izchil talaffuz qilish hamda so‘z tarkibini anglash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

So‘zning fonetik tuzilishini o‘zlashtirish savod o‘rgatish jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. O‘quvchilar so‘zni tovush tomondan tahlil qilish orqali uning tarkibini anglay boshlaydilar, bu esa o‘qish va yozish ko‘nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi [5; 12-bet]. Mazkur jarayon analiz, sintez, taqqoslash va umumlashtirish kabi aqliy faoliyatlarning rivojlanishini ham ta’minlaydi.

Tovush murakkab tushuncha bo‘lgani uchun boshlang‘ich sinflarda unga ta’rif berilmaydi. Shunga qaramay, bolalarda tovush haqida to‘g‘ri ilmiy tasavvur amaliy mashqlar yordamida hosil qilinadi. Bunda yetakchi usul so‘zdagi tovushlarning talaffuzi hamda so‘zning leksik ma’nosi so‘zdagi tovushlarning tarkibiga bog‘liqligi ustida kuzatish hisoblanadi. So‘zning tovush tarkibini to‘g‘ri tasavvur etish undagi harflarni tushirib qoldirmay yoki o‘rnini almashtirmay yozish malakasini shakllantirish uchun ham, so‘zni to‘g‘ri talaffuz qilish uchun ham katta ahamiyatga ega. Shu sababli, savod o‘rgatishdan so‘ng ham so‘zni tovush tomondan tahlil qilish mashqlari yordamida so‘zdagi tovushlar tarkibini aniqlash ko‘nikmasini takomillashtirish ustida ishlab borish zarur.

1-sinf o‘quvchilari quyidagilarni bilib olishlari lozim:

a) tovushni talaffuz qilamiz va eshitamiz;

b) harfni ko‘ramiz, o‘qiymiz va yozamiz;

d) harf – tovushning yozuvda ifodalanadigan belgisi.

O‘quvchilar ko‘pincha tovush bilan harfni aralashtirib, xatoga yo‘l qo‘yadilar. Shu bois, ularda grafik malakani shakllantirishga alohida e’tibor qaratiladi.

Boshlang‘ich maktab yoshida (6–10 yosh) nutq rivoji jadal kechadi: lug‘at boyligi kengayadi, grammatik tuzilmalar murakkablashadi va og‘zaki nutqdan yozma nutqqa o‘tish yuz beradi. Shu bilan birga, nutqiy faoliyatning barcha turlari – tinglash, gapirish, o‘qish va yozish izchil rivojlanadi. Bu jarayonning samaradorligi ko‘p jihatdan o‘quvchilarning nutqiy tayyorgarligiga bog‘liq bo‘lib, u keyingi ta’lim muvaffaqiyatini belgilaydi [9; 112-bet].

Nutq rivojlanishining psixologik asoslari nutq va tafakkur oʻzaro bogʻliqligiga tayangan holda izohlanadi. Tadqiqotlarda nutqning shakllanishi bolaning ijtimoiy muhit bilan oʻzaro aloqasi jarayonida amalga oshishi ta’kidlanadi [8; 45-bet]. Shu bois boshlangʻich sinf oʻquvchilarida nutq koʻnikmalari asosan muloqot, oʻyin va hamkorlik faoliyati orqali rivojlanadi.

Boshlangʻich ta’lim bosqichi bolaning nutq madaniyatini shakllantirishda poydevor vazifasini bajaradi. Tilni oʻrgatish jarayonida soʻzning toʻgʻri talaffuzi, ya’ni fonetik jihatdan aniq aytilishi muhim oʻrin tutadi. Chunki bola ogʻzaki nutq orqali dunyoni anglaydi, oʻz fikrini ifodalaydi, atrofdagilar bilan muloqot qiladi. Shunday ekan, toʻgʻri talaffuz koʻnikmasini shakllantirish – savod oʻrgatish va nutqni rivojlantirishning ajralmas qismi hisoblanadi.

Boshlangʻich maktab yoshi (6–10 yosh) bolaning nutqiy rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Bu davrda ogʻzaki nutqdan yozma nutqqa oʻtish amalga oshiriladi, soʻz boyligi jadal oʻsadi, grammatik tuzilmalar murakkablashadi. Mazkur yosh davri shaxsning kommunikativ rivojlanishida poydevor vazifasini oʻtaydi, chunki aynan shu yillarda bolaning muloqotga boʻlgan ehtiyoji, nutqiy faoliyati va ijtimoiy moslashuvi asoslari shakllanadi.

M.Abdullaeva ta’kidlaganidek, “nutq madaniyati – bu shaxsning oʻz fikrini adabiy til me’yorlariga mos, aniq, ravon va mantiqan izchil tarzda ifodalash qobiliyatidir. Nutq madaniyati nafaqat lingvistik bilimlar majmuasi, balki nutqiy etiket, muloqot etikasi, tinglash va javob berish madaniyatini ham oʻz ichiga oladi” [3; 91-98]. Shu nuqtayi nazardan, boshlangʻich sinf oʻquvchilarining nutqiy rivojlanishi quyidagi tarkibiy qismlarni oʻz ichiga oladi: fonetik jihatdan toʻgʻri talaffuz, lugʻat boyligining kengayishi, grammatik jihatdan toʻgʻri gap tuzish, muloqotga kirishish va suhbatni davom ettira olish, nutqiy etiket va madaniy me’yorlarga rioya qilish.

Boshlangʻich maktab yoshidagi bolalar nutqining fonetik jihati tovush talaffuzining aniqligi va fonematik eshitishning shakllanishi bilan belgilanadi. 6–7 yoshli oʻquvchilarda nutqiy nafas, diksiya va intonatsiya koʻnikmalari endigina barqarorlashadi; ayrim murakkab tovushlarni (masalan, jarangli–jarangsiz undoshlar, qattiq–yumshoq tovushlar) farqlashda qiyinchiliklar kuzatilishi mumkin. 8–10 yoshga kelib esa fonematik idrok takomillashadi, tovushlarni toʻgʻri talaffuz etish va ularni soʻz tarkibida tahlil qilish malakalari rivojlanadi.

Boshlangʻich sinf davrida oʻquvchilarning soʻz boyligi keskin ortadi. Agar maktabga kirishda bola lugʻati oʻrtacha 3–4 ming soʻzni tashkil etsa, boshlangʻich ta’lim yakuniga kelib bu koʻrsatkich 8–10 ming soʻzgacha yetadi. Lugʻatning kengayishi nafaqat miqdoriy, balki sifat jihatidan ham oʻzgaradi: bolalar soʻzlarning ma’no nuanslarini anglay boshlaydi, koʻp ma’noli soʻzlar, sinonim va antonimlarni nutqida qoʻllaydi.

Grammatik tuzilmalarni oʻzlashtirish ham boshlangʻich maktab yoshida jadal kechadi. Sodda gaplardan murakkab gaplar tuzishga oʻtish, soʻz birikmalarida moslashuv va boshqaruv qoidalarini qoʻllay olish, matn tuzishda mantiqiy izchillikni saqlash kabi koʻnikmalar shakllanadi. Tadqiqotchilarning qayd etishicha, bu davrda

o‘quvchilarning nutqida grammatik xatolar (ayniqsa, kelishik va fe’l shakllarini noto‘g‘ri qo‘llash) kamayib boradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari psixologik jihatdan taqlidchanlik, emotsionallik va ijtimoiy faollik bilan ajralib turadi. Shu bois ularning og‘zaki nutqi ko‘proq bevosita muloqot jarayonida, o‘yin va hamkorlik faoliyatida rivojlanadi. Muloqotga kirishish, suhbatni davom ettirish, o‘z navbatida kutish, suhbatdoshni tinglash kabi ko‘nikmalar aynan shu yoshda faol shakllanadi. L.S.Vigotskiy ta’kidlaganidek, nutqning rivojlanishi bolaning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro aloqasi jarayonida amalga oshadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy rivojlanishida individual farqlar katta o‘rin tutadi. Ayrim bolalar maktabga kelganda aniq, ravon va grammatik jihatdan to‘g‘ri nutqqa ega bo‘lsa, boshqalarida tovush talaffuzidagi nuqsonlar, so‘z boyligining cheklanganligi yoki gap tuzishdagi qiyinchiliklar saqlanib qolishi mumkin. Shu sababli boshlang‘ich ta’limda nutqiy kamchiliklarni erta aniqlash va ularni bartaraf etishga yo‘naltirilgan maxsus mashqlar tizimini qo‘llash, xususan, tovushlarni farqlash, talaffuz normalariga rioya qilish va og‘zaki nutqni rivojlantirishga doir metodik ishlarni tizimli olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutq madaniyatining shakllanishi nafaqat til me’yorlarini o‘zlashtirish, balki muloqot jarayonida o‘zini tutish, nutqiy etiket qoidalariga amal qilish, tinglash madaniyatini egallashni ham talab qiladi. Zero, nutq madaniyati shaxsning umumiy madaniyatining ajralmas qismi bo‘lib, uning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuviga xizmat qiladi. Shu bois boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ularning nutqiy rivojlanishini maqsadli va tizimli ravishda loyihalash zarur.

L.S.Vigotskiyning fikricha, “nutq va tafakkur o‘zaro bog‘liq holda rivojlanadi, bolaning nutqiy rivojlanishi uning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro aloqasi jarayonida amalga oshadi” [8; 45]. Ushbu nazariy qarash boshlang‘ich ta’limda nutqni rivojlantirish jarayonini tashkil etishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari psixologik jihatdan taqlidchanlik, emotsionallik va ijtimoiy faollik bilan ajralib turadi. Shu bois ularning og‘zaki nutqi ko‘proq bevosita muloqot jarayonida, o‘yin va hamkorlik faoliyatida rivojlanadi. Taqlidchanlik ularning kattalar va tengdoshlari nutqini tez o‘zlashtirishiga imkon yaratadi, emotsionallik esa nutqiy ifodaning jonli va tabiiy bo‘lishini ta’minlaydi.

I.A.Zimnyaya ta’kidlashicha, “boshlang‘ich maktab yoshidagi bolalarda nutqiy faoliyatning shakllanishi ularning keyingi ta’lim muvaffaqiyatini belgilaydigan asosiy omillardan biridir” [9; 112]. Darhaqiqat, mazkur davrda nutqiy ko‘nikmalar yetarli darajada shakllanmagan bo‘lsa, o‘quvchi keyingi sinflarda o‘quv materiallarini o‘zlashtirishda, o‘z fikrini ifodalashda va ijtimoiy muloqotda jiddiy qiyinchiliklarga duch keladi. Shu sababli boshlang‘ich ta’limda nutqni rivojlantirishga yo‘naltirilgan tizimli pedagogik ishlarni amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq rivojlanishining asosiy yo‘nalishlaridan biri – fonematik ongni takomillashtirishdir. Fonematik ong tovushlarni eshitish, farqlash, so‘z tarkibidan ajratib olish va ularni to‘g‘ri talaffuz qilish imkonini beradi. Mazkur qobiliyat yetarli darajada rivojlanmagan bo‘lsa, o‘quvchi tovushlarni chalkashtiradi, o‘qish va yozishda

xatolarga yo‘l qo‘yadi. Ayniqsa, jarangli va jarangsiz undoshlar (b–p, d–t, g–k, v–f, j–ch, z–s) o‘rtasidagi farqni ongli ravishda anglab yetish, ularni talaffuz va yozuvda to‘g‘ri qo‘llay olish nutqiy savodxonlikning asosini tashkil etadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy rivojlanishida individual farqlar katta o‘rin tutadi. Ayrim bolalar maktabga kelganda aniq, ravon va grammatik jihatdan to‘g‘ri nutqqa ega bo‘lsa, boshqalarida tovush talaffuzidagi nuqsonlar, so‘z boyligining cheklanganligi yoki gap tuzishdagi qiyinchiliklar saqlanib qolishi mumkin. Bunday holatlarda o‘qituvchining vazifasi – har bir o‘quvchining rivojlanish darajasini aniqlash va unga moslashtirilgan metodik yondashuvlarni qo‘llashdan iboratdir.

N.S.Sayidahmedovning qayd etishicha, “ta’lim jarayonida o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish, ularning psixologik va fiziologik imkoniyatlariga mos metodlarni tanlash ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omilidir” [6; 105-109]. 6–7 yoshli bolalarda nutqiy nafas, diksiya va intonatsiya ko‘nikmalari endigina shakllanayotgan bo‘lsa, 8–10 yoshga kelib bu ko‘nikmalar nisbatan barqarorlashadi. Shu sababli boshlang‘ich ta’limning birinchi yillarida nutqiy mashqlarni o‘yin shaklida, takroriy va izchil tarzda tashkil etish, keyingi yillarda esa nutqiy vazifalarni murakkablashtirib borish maqsadga muvofiqdir.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqiy rivojlanishida individual farqlar katta o‘rin tutadi. Ayrim bolalar maktabga kelganda aniq, ravon va grammatik jihatdan to‘g‘ri nutqqa ega bo‘lsa, boshqalarida tovush talaffuzidagi nuqsonlar, so‘z boyligining cheklanganligi yoki gap tuzishdagi qiyinchiliklar saqlanib qolishi mumkin. Bunday holatlarda o‘qituvchining vazifasi – har bir o‘quvchining rivojlanish darajasini aniqlash va unga moslashtirilgan metodik yondashuvlarni qo‘llashdan iboratdir.

D.B.Urinbayeva tomonidan ta’kidlanishicha, “filologik ta’limda XXI asr ko‘nikmalari – bu tanqidiy fikrlash, kreativlik, kommunikatsiya va hamkorlik asosida o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishdir” [7; 39-47]. Ushbu yondashuv boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutq madaniyatini shakllantirish jarayoniga yangicha qarashni talab qiladi. Bugungi kunda o‘quvchilardan nafaqat til me’yorlarini bilish, balki turli muloqot vaziyatlarida erkin fikr bildirish, o‘z nuqtayi nazarini asoslash, hamkorlikda muammoli vaziyatlarni hal qilish kabi kompetensiyalar talab qilinadi. Shu bois boshlang‘ich ta’limda nutqni rivojlantirish ishlari an’anaviy reproduktiv usullardan tashqari, o‘quvchilarning faol ishtirokiga asoslangan interaktiv metodlar orqali tashkil etilishi lozim.

M.V.Klarin tadqiqotlarida qayd etilganidek, “innovatsion ta’lim texnologiyalari o‘quvchilarning faolligini oshirish, ularni mustaqil fikrlashga undash va bilimlarni samarali o‘zlashtirishga xizmat qiladi” [10; 112]. Shu sababli boshlang‘ich ta’limda nutqiy kamchiliklarni erta aniqlash va ularni bartaraf etishga yo‘naltirilgan maxsus mashqlar tizimini qo‘llash, xususan, tovushlarni farqlash va talaffuz normalariga rioya qilishga doir metodik ishlarni tizimli olib borish muhim ahamiyat kasb etadi. Innovatsion texnologiyalar, jumladan, interaktiv mashqlar, o‘yinli ta’lim platformalari, audiovizual vositalar orqali tovushlarni farqlash, so‘z tarkibini tahlil qilish va talaffuzni avtomatlashtirishga oid mashg‘ulotlar o‘quvchilarning qiziqishini oshirish bilan birga, ularning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

Mazkur bosqichda bolalar nutqida muhim sifat va miqdoriy o‘zgarishlar yuz beradi: so‘z boyligi sezilarli darajada kengayadi, grammatik tuzilmalar murakkablashadi, situativ (vaziyatga bog‘liq) nutqdan kontekstli (mustaqil) nutqqa o‘tish kuzatiladi. O‘quvchilarda nutqiy faoliyatning asosiy turlari — tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish — maqsadli ravishda rivojlantiriladi. Shuningdek, ushbu davrda nutqning rejalashtirish funksiyasi shakllanadi, o‘quvchilar o‘z fikrini izchil, mantiqiy va adekvat ifoda etish ko‘nikmalarini egallaydi. Muallif nutq o‘stirish jarayonida maktab ta’limining boshlang‘ich bosqichi alohida ahamiyatga ega ekanligini, chunki aynan shu davrda o‘quvchilarning muloqot madaniyati, tafakkuri va ijodiy qobiliyatlari rivojlanishinga asos solinishini ta’kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

2. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quraylik. – Toshkent : O‘zbekiston, 2017. – B. 488.

3. Abdullaeva M. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi. – Toshkent: Fan, 2020.

4. Matchonov S., Bakiyeva H., va bosh. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. – Chirchiq, 2020.

5. Qodirov M., Ernazarova M., Bobomurodova A., Alavutdinova N., Karimova V. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent, 2012.